

Vajda Mihály

Holokauszt

– Kádár-kori történelmi köztudat

Olvasom Kunt Gergely, Szegő Dóri, Vajda Júlia *Political Communication Narrated in Vandalizing Monuments* című írását, amely a rendszerváltás utáni évtizedekben az elmúlt, nagyjából száz évről szóló két, egymásnak feszülő történelmi narratívát elemzi Magyarországon, amelyek lényegében meghatározzák a történelmi köztudat két kiindulópontját: az egyik a trianoni békediktátum, a másik pedig a holokauszt.¹ Hangsúlyozni szeretném, hogy köztudatról beszélnek, én is arról beszélek majd, nem pedig a korszak történelmének ilyen vagy olyan tudományos, vagy legalábbis tudományosnak tekintett feldolgozásáról. Amiről az említett írásban szó van, az három emlékmű körüli botrány, melyeknek videofelvételei és vizuális interpretációi egyértelműen közvetítik azokat a populáris narratívákat, amelyekhez politikai megnyilvánulások is kapcsolódnak. Nem foglalom össze a két narratívát, mert még ha a lehető legpontosabb megfogalmazásra törekednék is, egy ilyen összefoglalás határozottan félreértésekre adna alkalmat. Nem mondom hát mást, mint hogy az egyik narratíva számára Magyarországon elmúlt száz évének történelmére az eredetileg is elfogadhatatlan trianoni békediktátum nyomja rá a bélyegét, a másik számára viszont a mintegy negyedszázaddal később tetőző események, nevezetesen a zsidó származású – nem csak izraelita vallású – magyar állampolgárok kiszorítása a nemzetből, s többségük meggyilkolása. (A folyamat már a húszas évekkkel elkezdődött.) Hogy egyáltalán maradtak, s máig is vannak a nürnbergi törvények szerint zsidónak tekintendő személyek a magyar társadalomban, az a náci törvényhozás, s nyomában a Horthy-korszak beállítódása szempontjából tulajdonképpen anomália, de ezt a kérdést itt és most nem tárgyalhatom.

A világháborút – a második világháborút – követően sem Trianonról, sem a holokausztról nem lehetett nyilvánosan szót ejteni. Trianonról gyakorlatilag egyáltalán nem, a zsidóirtásról meg csak olyan eufémizmusokban, amelyek a zsidó áldozatokat egy csoportba sorolták a háborús események

során elhunyt egyéb magyar állampolgárokkal, a fronton elesettekkel, a harci cselekmények (bombázások, utcai harcok) során elpusztítottakkal. Mindezekről mint „a fasizmus áldozatairól” beszélt a politika, a kifejezést azután átvette a közbeszéd is. Lehet persze, hogy tévedek, hiszen a háborút befejezésekor mindössze tízéves voltam, s későbbi állapotokat vetíttek vissza a háborút közvetlenül követő pillanatokra is. Az utóbbi pillanatokat illetően a kép elég hihetetlennek tűnik a szememben. Annyi bizonyos, hogy az én zsidó családban – bizonyára egyre inkább kénytelen volt zsidóságát komolyan venni – sem hangoztak el olyan mondatok apám nővéréekkel kapcsolatban, hogy „Szegény Jolán néni, szegény Jánoska [15 éves volt], szegény Ármin bácsi, hát bizony megölték őket a gazok.” Nem. Ők csak nem jöttek vissza. Pedig tudtuk pontosan, hogy ez mit jelentett: Kató, a nagylány „visszajött”, s gondolom, tőle tudtuk, hogy családjának másik három tagját meggyilkolták. Pontosan tudtuk, hogy dr. Mengele megérkezésük után gázba küldte őket. Tudtuk, hogy Jolán néni nem tizenhatnak mondta az erőteljes fiút (ahogy, mint a *Sorstalanság*-ból tudjuk, kellett volna ahhoz, hogy legyen esélye az életben maradásra), hanem tizennégynek. Kítől mástól tudhattuk volna, mint Katótól? Felelősséggel nem állíthatom, hogy soha többé nem volt róluk szó, de nekem vagy előttem emlékezetem szerint nem emlegették őket. Persze lehetséges, ezt nem tagadhatom, hogy a velük kapcsolatos beszélgetéseket kitöröltem az emlékezetemből. Mással voltak, voltunk elfoglalva. S a lakásba, melyben a Nádor utca 19-es szám alatt (volt csillagos ház) ideiglenesen laktunk – a háború előtt is abban a házban laktunk, de a saját lakásunkat szétlőtték –, egyszer csak beállított a lakás tulajdonosának két lánytestvére. Ők hazajöttek, igaz, tízfuszosan. Másnap anyámmal és húgommal együtt egy stráfkocsi (lovasszekér) elszállította őket a László Kórházba; hát igen, ilyen dolgokkal voltunk elfoglalva; életünk meghatározó élményének végiggondolására nem tudtunk időt fordítani.

De ez a számomra is kicsit kellemetlen, kegyetlennek hangzó leírás mit sem változtat azon, hogy szemben Köves Gyurival, mi szót fogadtunk a *Sorvatalanság* két hőségnek. Igyekeztünk elfelejteni a borzalmakat. „Mindenekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért? – Azért – válaszolta ő –, hogy élni tudjál. [...] Szabadon élni [...] Ilyen teherrel nem kezdhünk új életet –, s ebben némelyest igaza is volt, elismertem. Csak hát nem egészen értettem, mint kívánhatnak olyat, ami lehetetlen...” Most nem tartom érdemesnek belemenni abba, hogy tekintve Auschwitzot és egyéb megsemmisítő táborokat, jogomban van-e a Tára utca 5-öt is – abban a „védett” házban „laktunk” 1944 novemberétől felszabadulásunkig – borzalomnak nevezni, ahonnan „csak” hetente néhány zsidót kísértek le a Duna-partra; hogy belelőjék őket a Dunába.

Nem hiszem, hogy magyaráznom kellene, hogy az úgy nevezett „fordulat éve” után miért övezte mind a két eseményt hallgatás. Hogy aztán meddig? Nos, ennek szeretnék utánajárni. Személyes emlékeim szerint a Trianont illető nyilvános közbeszéd nem létezett egészen a rendszerváltásig, ezt tiltotta a politikailag meghatározott történelmi narratíva, mely szerint a második világháború idején Magyarország volt a náci Németország utolsó csatlósa, „megérdemeltük” tehát, hogy a bécsi döntések eredményeként visszacapott, s még inkább a harci cselekmények során visszaszerzett területeket ismét elvegyék tőlünk. A „csonka Magyarország” területének a párizsi békeszerződés általi visszaállítását nyilvánosan nem lehetett megkérdőjelezni, s ha a rendszerváltást követően ez nem tilos is többé – hiszen erről szólnak a Károlyi Mihály szobrát ért atrocitások, majd annak eltávolítása a parlament mellől, s közvetve a XII. kerületi turulmadár körüli csatározások is –, mindez persze nem azonos azzal a kérdéssel, hogy mikortól kezdve lehetett büntetlenül beszélni az elcsatolt területeken élő magyar kisebbségek helyzetéről. S a jelen összefüggésben csak erről ejtenék röviden szót.²

Biztos akad olyan történész, aki pontosan tudja, hogy a Kádár-korszak hivatalos politikája mikortól beszél egyáltalán – persze ugyancsak szőrmentén – a baráti szomszédos országokban élő magyar kisebbség helyzetéről. Azt is egyértelműnek láttam, hogy a nagyon óvatos kritika az akkori politika szempontjából – érthető okokból – nem egyformán erőteljes az egyes országok vonatkozásában. Van olyan sejtésem is, hogy a piros útlevel bevezetése 1972-ben – amelyik Jugoszláviába és a Szovjetunióba való utazásra csak alkalmanként beszerzett „ablakkal” volt használható, de a többi szocialista

országba korlátozás nélkül bármikor – azt a célt szolgálta, hogy „népünk” láthassa, mennyivel jobb neki, mint a környező országok polgárainak, beleértve azt is, hogy milyen humánus nálunk a kisebbségi politika – lásd a valaha főképpen nem magyarok által lakott községek nevét jelző táblák kihelyezését.³ Be kell vallanom, hogy a kérdés mindaddig nem foglalkoztatott, amíg nem jártam rendszeresen Erdélybe. Akkor aztán rádöbbsentem, hogy mennyire kellemetlen Romániában magyarnak lenni. S milyen abszurd, hogy ez engem eddig nem foglalkoztatott.

Hogy a holokausztról szó essék, azt direktben valószínűleg nem tiltotta semmi. Lehet, hogy nem pusztán arról van szó, hogy kezdetben Kádárék sem vették jó néven, ha szó esik róla – én ezt bizonyítani nem tudom, de ezt gondolom. Hogy a nem zsidó lakosság nem is szívesen beszélt róla, az viszont egyértelmű. Nem állítom, hogy a többségnek rossz volt a lelkiismerete, de miért szerettek volna emlékezni zsidó honfitársaik (egyesek honfitársaknak tekintették őket, mások határozottan nem, de erre is csak a rendszerváltás utáni megnyilvánulásokból következtetek) eltüntetésére; ma már sok mindent tudunk erről, zsidók és nem zsidók nyilvános megnyilatkozásaiból egyaránt. A zsidó holokausztirodalom az utóbbi évtizedekben örömdetes szaporodik, ami annak a jele, hogy mi, zsidók egyrészt vállaljuk zsidóságunkat, másrészt úgy gondoljuk, hogy szembesítenünk kell az ország lakosságát felmenőik (a legtöbb esetben is valószínűleg nem rémtetteivel, de mindenképpen) közönyével. Vannak viszont – s ez is nagyon örömdetes – szép számban nem zsidók tollából származó írások is,⁴ amelyek szembenéznek a történelemmel. Hamarjában két könyvet említek, nem célom a feltérképezése ennek az irodalomnak sem. Nem is lennék képes rá. Az egyik Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regénye,⁵ a másik Závada Pál *Egy piaci napja*.⁶ Borbély Szilárd leírja, ahogy elvitték a faluból a zsidókat, akikkel addig senkinek semmi baja nem volt, lakásukat és boltjukat viszont azonnal kirabolták. Závada meg a kunvadási (kunmadarasi) pogromot tárja elénk, mellesleg elbeszélvén a miskolci pogromot is. Závada regényét azért tartottam fontosnak megemlíteni, mert nem magáról a holokausztról szól – ha jól emlékszem, előző regényeiben itt-ott arról is esik szó –, hanem mert világossá teszi, hogy a holokauszt a legkevésbé sem gyakorolt katartikus hatást a lakosságra.⁷ A betiltott antiszemitizmus gyilkos, antikapitalista (?) tettekre is ragadtatta magát.

Hogy hosszú ideig az antiszemitizmus a forradalom után sem volt közbeszéd tárgya, az vitathatat-

lan. De mi, zsidók sem beszéltünk róla. A fordulatot, meglehetősen, Száraz György könyve, az *Egy előtétel nyomában*⁸ hozta el. A könyv végig elemzi a magyarországi antiszemitizmus történetét, annak kezdetétől a könyv megírásának pillanatáig, s természetesen nyíltan beszél a holokausztról. Nemcsak a mottó származik Ember Mária *Hajtűkanyarjából*,⁹ Száraz többször hivatkozik is a könyvre. A mottó így hangzik: „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az magyar történelem.” Bátor mondat, akár a zsidó Ember Mária, akár a nem zsidó Száraz György mondja ki. Valamilyen értelemben fordulat a holokauszt magyar utótörténetében. Száraz könyve ugyebár 1976-os. Ember Máriáé 1974-es, s azt is tudjuk, hogy Száraz könyvének megjelenése előtt három évvel a Magvető Kiadó visszautasította Kertész Imre *Sorstalanságát*. Hogy mi történt ez alatt a három év alatt a kultúrpolitika berkeiben, arról fogalmam sincsen. Valami lényeges, hiszen az 1973-ban durván visszautasított *Sorstalanság* 1975-ben már megjelent – igaz, a Szépirodalmi Kiadónál. Én úgy emlékeztem, hogy mi – nem mondom, hogy mi, zsidók, hanem hogy mi –, az én köreimben, ahol kétségtelenül több a zsidó, mint a nem zsidó, a hatnapos izraeli–arab háborútól fogva (1976 nyara) kezdtünk zsidósá-gunkról – persze elsősorban a holokausztról, személyes élményeinkről is – beszélni, ami nem mondana ellent annak, hogy, mint téma, a holokauszt 1974-től kezdve jelenik meg a „kulturális” közbeszédben. Az viszont határozottan nem igaz, hogy a *Hajtűkanyar* lett volna az első Magyarországon megjelent holokausztregény.

Több is megjelent. A közelmúltban kettő került a kezembe – bevallom, előzőleg egyiket sem olvastam, még a létezéséről is csak az egyiknek tudtam, s arról sem nagyon régen –, amelyek, ha jól sejtem, megjelenésük idejében nem keltettek feltűnést. Palotai Boris *A férfi* című kisregénye már 1964-ben a Szépirodalmi Kiadónál, Gera György *Terelőútja* pedig 1972-ben a Magvetőnél látott napvilágot. Nem vetjük észre őket. Megeshet, hogy az irodalmi közvélemény reagált rájuk, mi biztosan nem ismertük őket. Sejtésem szerint még 1972-ben sem éreztük szükségesnek, hogy figyelmeztessen valami a zsidó sorsra, azaz a magyar történelem botránnyos mozzanataira. Ha egyre nyitottabb szemmel is, de építettük a szocializmust. Minden valószínűség szerint nem mi voltunk ezzel egyedül. Életútinterjúk tanúsága szerint különösen azoknál „tűnik el” a zsidó sors, akik maguk már a holokauszt után születtek, és aztán a család valószínűleg szétesett, vagy semmi és senki nem emlékeztetett a holokauszt szörnyű-

ségeire, tulajdonképpen a rendszerváltásig, amikor a téma hirtelen felszínre tört.¹⁰

Hogy ne vezessem félre magamat: az első könyv, amelyről már úgy éreztük, hogy a nagyközönség elé tárja a holokausztot, Ember Mária könyve, nem megsemmisítő táborban játszódik. A Bécs melletti táborban (Staßfurt) és leágazásaiban megéltek messze nem voltak a legborzalmasabbak a magyar zsidók holokausztélményei közül. Nem lehetetlen, hogy Kádárék azért járultak hozzá a megjelenéséhez, hogy az emberek elmondhassák: nem is volt olyan rettenetes a KZ a zsidók számára! Még ez is lehetséges.

JEGYZETEK

- 1 G. KUNT, D. SZEGŐ, J. VAJDA, *Politická komunikace v přiběžích zneuctěných památníků* [Political Communication Narrated in Vandalising Monuments], *Sociální Studia* [Social Studies], 10 (4) 2013, 35–56.
- 2 Alapjában a holokausztról szóló közbeszéd érdekel, ha tisztában vagyok is azzal, hogy a kettő tulajdonképpen nem választható el egymástól. A Tanácsköztársaságot követő fehérterror hatására feléledő antiszemitizmus valószínűleg csillapult volna, ha a Horthy-korszak irredentizmusa és a zsidók lehetőségeit korlátozó törvények nem járnak kart karba öltve.
- 3 A nyolcvanas években főként némettanításból éltem. Egyszer csak beiratkoztak hozzám budaörsi óvónők. Kérdeztem tőlük, miért akarnak németül tudni? Hát mert kötelezték őket arra, hogy a budaörsi sváb gyerekeknek németet tanítsanak. – Nem tudnak azok jobban németül, mint Önök? – Egy árva szót sem tudnak – volt a válasz.
- 4 Az ördög tudja, hogy miért zavar, ha szembeállítom a zsidók megnyilatkozásait nem zsidókéval. De hát az adott esetben, ha a holokausztról beszélünk, ez megke-rülhetetlen.
- 5 Budapest, Jelenkor, 2013.
- 6 Budapest, Magvető, 2016.
- 7 A miskolci pogromról már valamivel a rendszerváltás előtt is lehetett tudni: a *Medvetánc* című, a „megtúrt” kategóriába tartozó folyóirat közölte Varga János róla szóló írását. Az viszont csak Závada szövegéből derült ki, hogy maga Rákosi heccelte fel a népet az árdrágtó zsidó malomtulajdonos ellen. Hogy a malomtulajdonos zsidó, azt persze nem említette.
- 8 Budapest, Magvető, 1976.
- 9 Budapest, Szépirodalmi, 1974.
- 10 NEUMANN Eszter és VAJDA Júlia „...onnantól kezdve ilyen hivatalos zsidóként működöm” (= *Tükörszilánkok: Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*, Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete – 1956-os Intézet, 2008) című írásukban épp olyan eseteket tárgyalnak, ahol a rendszerváltás kell ehhez a fordulathoz, de annak hatására aztán az elbeszélők 180 fokos fordulattal hirtelen radikálisan visszatérnek elhagyott zsidóságukhoz.